

**NAVOIY DAVRI O'ZBEK ADABIY TILIDA QO'LLANGAN SO'Z YASASH  
ANDAZALARI**

**Muxtor MIRZOAHMEDOV**

*“Akademik Bobojon G‘afurov nomidagi Xo‘jand davlat universiteti” dosenti, filologiya fanlari  
nomzodi (Tojikiston)*

*El. pochta: mirzoamedov1973@mail.ru*

**DOI** <https://doi.org/10.5281/zenodo.14806447>

**Annotatsiya:** *Maqolada Alisher Navoiyning o‘zbek adabiy tilining shakllanishi va rivojlanishida tutgan o‘rni haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, Navoiyning so‘z yasalishi, so‘z yasash andazalari haqidagi qarashlari, yasama so‘zlardan foydalanish mahorati xususida fikrlar bayon qilingan.*

**Kalit so‘zlar:** *Navoiy asarlari, yozma adabiy til, zullisonaynlik, tilning ichki imkoniyatlari, soddalanish jarayoni, so‘z yasash andazalari, xalq tili imkoniyatlari.*

**Аннотация:** *В статье рассматривается роль Алишера Навои в становлении и развитии узбекского литературного языка. Также представлены взгляды Навои на словообразование, закономерности словообразования, мастерство употребления искусственных слов.*

**Ключевые слова:** *произведения Навои, письменность литературного языка, Зуллисонайн, внутренние возможности языка, процесс упрощения, примеры словообразования, возможности народного языка.*

**Annotation:** *The article examines the role of Alisher Navoi in the formation and development of the Uzbek literary language. Navoi’s views on word formation, word formation models, and the skill of using derived words are also presented.*

**Key words:** *works of Navoi, written literary language, bilingualism, internal possibilities of language, process of simplification, word-formation models, possibilities of colloquial language.*

Tarixdan ma'lumki, Temuriylar davlatining shukhi tufayli o'zbek xalqining jipslashuvi kuchaydi, tilning xalqni, davlatni birlashtiruvchi vazifasi ahamiyatli bo'la bordi. Ana shunday til vaziyatida Navoiy adabiy til me'yorlarini mukammal yo'nalishga tushiruvchi islohotchi sifatida maydonga keldi. Adabiy tilimiz eng yaxshi an'analar va Navoiyga xos uslub bilan to'g'ri yo'lga tushib oldi. O'z davri til vaziyatini bor ko'lami bilan idrok etgan buyuk alloma arab tili, fors-tojik tilining o'zbek tiliga ta'siri, ikki va ko'p tillilik, zullisonaynlik haqida fikr yuritib, ko'proq ona tilida ijod etishga undadi, ayb xalq tilida emasligini, balki til xazinasi boyliklarini ocha bilmagan ijodkor va olimlarda ekanligini isbotladi. Bu borada hazrat Navoiy juda ko'p ishlarni amalga oshirdi.

Alisher Navoiy o'zining til ilmiga doir “Muhokamat ul-lug‘atayn” asari bilan o'zbek adabiy tilining, xususan, o'zbek tilshunosligining ilmiy-nazariy asoslarini yaratib berdi.

# ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

## xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

Buyuk alloma o'zining ushbu asarida o'zbek tilining lug'at tarkibiga xos til birliklarining ma'no xususiyatlari, til morfologik qurilishidagi birikmalarning ma'no-vazifasiga maxsus e'tibor qaratib, ularning til boyligini ko'rsatuvchi dalillar ekanligini ilmiy jihatdan isbotlab berdi.

Mazkur asar bilan tanishar ekanmiz, turkiy tilning grammatik xususiyatlari, xususan, so'z yasash yo'llari haqida keng ma'lumot olamiz. Shu sababli ushbu maqolada Navoiyning so'z yasalishiga doir fikrlari, o'z davriga xos so'z yasash andazalari asosida yasalgan so'zlardan foydalanish mahorati, shuningdek, Navoiyning o'zi ham so'z yasash andazalari asosida yangi so'zlar yaratganligini ko'rib o'tamiz.

Turkiy tilda so'z yasalishini xarakterlash jihatidan Navoiyning -chi qo'shimchasiga keltirgan misollari o'rinlidir: "Turklarning yana bir so'z yasash usullari borki, so'z oxiriga "ch", "i" yoki "chi" harflarini orttirish orqali mansab, hunar yoki kasb egalariga doir so'zlar yasaladi. Forsiyda bu usul yo'qligi uchun unday so'zlarni forslar turkcha aytadilar" [1].

Shu asosda "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida -chi shaxs oti yasovchi qo'shimchali yasalmalar ma'nosiga ko'ra ikki turga ajratiladi:

1. Mansab nomlari: qo'rchi, suvchi, xazinachi, chavgonchi, nayzachi, yurtchi, ishlovchi, axtachi.

2. Kasb-hunar, odat nomlari: qushchi, barschi, qo'ruqchi, tamg'achi, jibachi, yo'rg'achi, halvochi, kemachi, qo'ychi.

Haqiqatan ham, Navoiy davrida -chi qo'shimchasi kasb-hunar oti, lavozim nomi, ovchilikka doir atamalar yasashda ishtirok etganligini ko'ramiz: *qushchi, barschi, qo'riqchi, suvchi, axtachi, xazinachi, g'ozchi, turnachi, yurtchi* kabi.

O'z navbatida, hunar nomlari kichik bir soha doirasida yana shunday shaxs otlariga bo'linadi. Xuddi shunday qushchilik hunariga oid istilohlar ham bordir. Chunonchi: qozchiyu quvchi, turnachiyu kiyikchi va tovushqonchi so'zlari fors tilida yo'qdir. Va ular ushbu zikr etilgan so'zlarning ko'pini turkcha aytadilar [2].

Navoiyning til ichki imkoniyatlarini to'liq ko'rsata bilish qobiliyatini ana shu misollardan ham bilib olsa bo'ladi.

Navoiy davrida -chi qo'shimchasining o'rnida hozirgi kunda eskirgan -vul qo'shimchasi unumli ishlatilgan: *yakavvul (yo'l boshlovchi), qiptavul (qo'rg'on qarovuli), bakovul (xon dasturxonchisi, bosh oshpaz), hirovul (qo'shinning ilg'or qismi, razvedkachi), qarovul, yasovul (intizom saqllovchi, katta mansabdorlar yonida yuruvchi kichik amaldor), chingdovul (qo'shinning orqasida yuruvchi soqchi otryad), shig'avul, sazavul, tosqavul, daqavul* kabi. Ushbu yasama so'zlarning yasalish andazasi fe'l + -vul ko'rinishida bo'lib, geneologik nuqtai nazardan mo'g'ul tiliga



# ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

## xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

xos bo'lgan -vul affiksi eski o'zbek adabiy tilida ko'proq harbiy va ijtimoiy atamalar yasagan.

Jumladan, mo'g'ulcha hisoblanmish -l affiksi Navoiy asarlarida ayrim ijtimoiy-siyosiy atamalarni hosil qilishdagina ishtirok etgan: soyurg'al, tosqaq va h.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida -vul qo'shimchali yasalmalar soddalanish jarayoni tufayli ajralmas holga kelgan (qarovul, yasovul, bakovul). Bu turdagi yasalmalar hozirgi til nuqtai nazaridan sodda tub so'zlardir. Professor A. G'ulomov -vul qo'shimchasi haqidagi turli qarashlarni chog'ishtirib, uning tarkibi -g'u (harakat nomi yasovchi) va -l (shaxs oti yasovchi) qo'shimchalaridan iborat deb ko'rsatadi: -l qo'shimchasi to'sqaq, tutqaq kabi so'zlarda ham uchrashligini qayd etadi (to'sqaq-past, qorovul, tungi qorovul, tutqaq – ushlovchi, tutuvchi) [3].

Navoiy "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida barcha shaxs oti yasovchi qo'shimchalar haqida fikr yuritmaydi, balki ma'no-vazifasi jihatidan ko'p ma'noli, ko'p vazifali -chi, -vul affixlari haqidagina fikr yuritadi. Keyingi davrlarda ham -chi qo'shimchasi keng ishlatilgan. Bu holatni prof. A. G'ulomov ham ta'kidlaydi: -vul qo'shimchasining esa keyingi davrlarda ishlatilish doirasi cheklangan, yangi so'zlar yasash qobiliyatini yo'qotgan morfemaga aylangan.

Navoiy davri o'zbek tilida -dosh, -tash (ko'kaldosh-emikdosh), -liq (otaliq-tarbiyachi), -man (borarman-"boruvchi"), -i (yag'i-"dushman") va boshqa shaxs oti yasovchi qo'shimchalar ham amalda bo'lgan.

Navoiy asarlarida uchraydigan fe'l + -l tipidagi yasaliş andazasi asosida yasaluvchi *qabal*, *yasal*, *tutqaq*, *suyurg'al* kabi so'zlar va ularning yasaliş andazasi hozirgi o'zbek tili uchun xos emas.

Navoiy asarlarida qo'llangan yasama so'zlar, ularning yasaliş andazalari va hozirgi so'z yasash andazalaridan farqlanuvchi tomonlarini ko'rsatish ham muhim ahamiyatga ega.

Navoiy asarlarida fe'l yasalişining ot+-da yasaliş andazasi keng qo'llangan:

*Yo'ldasa, bu yo'lda Nizomiy yo'lum,*

*Qo'ldasa, Xusrav bila Jomiy qo'lum.*

Ushbu andaza bugungi fe'l yasalişida ot+-la ko'rinishida unumli qo'llanadi. So'z yasovchi -da qo'shimchasi -la qo'shimchasining tarixiy-morfonologik variantidir. Yuqoridagi misolda keltirilgan yo'ldasa (yo'l-la-sa), qo'ldasa (qo'l-la-sa) so'zlari buning isbotidir.

Navoiy asarlarida ot yasalişning ot+-liq yasaliş andazasi ham unumli bo'lgan:

*Goh qilib sham'ga parvonaliq,*

*Goh pari ishqida devonaliq.*

# ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

## xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

Ushbu baytdagi parvonaliq, devonaliq soʻzlari ham -liq qoʻshimchasi ishtirokida ot+-liq andazasi asosida belgi, xususiyat, holat otlarini hosil qilgan. Navoiy asarlarida uchrovchi yomonliq, oshuftaliq, parishonliq soʻzlari ham shu andaza asosida hosil boʻlgan. Hozirgi ot+-lik soʻz yasalihi andazasidan farqi shuki, Navoiy asarlarida -lik qoʻshimchasi -liq shaklida keng qoʻllangan. Shuningdek, ot+-lik qoʻshimchali andaza ham qoʻllangan:

*Rangi yigitlik mayidin ol oʻlub,  
Hamdami piri koʻhansol oʻlub.*

Bu baytdagi *yigitlik* soʻzi ot+-liq soʻz yasash andazasi asosida yasalgan. -lik qoʻshimchasi otga qoʻshilib, holat bildiruvchi ot yasagan. Demak, hozirgi soʻz yasalihi unumli andazasi hisoblangan ot+-liq Navoiy davrida ham unumli boʻlgan. Navoiy davrida bu andaza ot+-liq, ot+-lik tarzida ikki xil qoʻllangan.

Ot yasovchi -lik qoʻshimchasining Navoiy asarlarida shakl yasovchi qoʻshimcha vazifasida qoʻllanishini ham koʻramiz:

*Nazm anga gulshanda ochilmogʻligi,  
Nasr qaro yerga sochilmogʻligi.*

*Ochilmogʻlik, sochilmogʻlik* soʻzlari tarkibidagi -lik qoʻshimchasi yangi soʻz hosil qilmagan, balki harakat nomining otlik belgilarini kuchaytirgan, xolos. Navoiy asarlarida narsa-qurol oti yasovchi -gi qoʻshimchasi unumli qoʻllangan. Bu qoʻshimcha feʼl va ot soʻz turkumiga xos yasovchi asoslarga qoʻshilib, narsa-qurol otini hosil qilgan:

*Shom savodi asarin tiyra xok  
Subh supurgusi bila qildi pok.*

Yoki:

*Jilva boʻlub gum kecha tovusidin,  
Nur ketib gullari koʻzgusidin.*

Sifat va ravishlardan feʼl yasovchi -ay, -ar affikslari mavjud. Masalan, pasaymoq, qoraymoq, ozaymoq feʼllari sifat+-ay, ravish+-ay soʻz yasash andazasi asosida yaratilgan; -ar affiksi yordamida sifat+-ar asosida *oqarmoq, koʻkarmoq* feʼllari yaratilgan. Navoiy asarlarini kuzatganimizda, hozirgi sifat+-ay andazasi oʻrnida ham sifat+-ar soʻz yasash andazasi qoʻllanganligining guvohi boʻlamiz:

*Har nafase subh kibi sorgʻorib,  
Tong yelidek har dam oʻzidin borib.*

Shu bilan birga, Navoiy asarlarida -kash, -boz, -vash (mahvash), -gar (korgar, kosagar), -goʻy (duogoʻy) koʻrinishidagi shaxs maʼnosini bildiruvchi qoʻshimchalarni



# ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

## xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

uchratish mumkin. Bu qo'shimchalar tojik tilidan o'zlashgan so'zlar tarkibida kelib, keng ishlatiladigan so'z yasash andazalarini hosil qila olmagan.

Navoiy katta ishonch bilan shu fikrlarni yozadi: “xayolimga shunday fikr keladiki, turk xalqi fasohat ustozlariga ulug' haq va huquq eshiklarini lang ochdim: ular o'z so'z va iboralari haqiqati, o'z til va lug'atlarining haqiqiy boyligidan voqif bo'ldilar; forsiygo'ylarning ibora va so'zlari bobidagi ta'na-dashnomlaridan qutuldilar...” [4].

Xullas, Navoiy o'zbek adabiy tilining asoschisi sifatida o'zigacha mavjud bo'lgan o'zbek adabiy tilini yangi va yuksak bosqichga olib chiqdi, uning qo'llanish hududlarini kengaytirdi, o'zbek tilining mavqeini abadiy mustahkamladi.

Shuningdek, buyuk bobomiz Alisher Navoiy o'z asarlari orqali o'zbek adabiy tilining ifoda vositalariga boyligini, teran ichki imkoniyatlarini har tomonlama ko'rsata oldi va adabiy tilimizning rivojlanish yo'llarini belgilab, ulkan islohot yasadi. Bu Navoiyning o'zbek tili, xalq tili imkoniyatlarini yuksak darajada bilganligidan dalolat beradi.

### Adabiyotlar ro'yxati

#### (Использованная литература / References):

1. Navoiy A. Muhokamat ul-lug'atay. Toshkent: Tafakkur, 2014. 88-bet.
2. Navoiy A. Muhokamat ul-lug'atay. Toshkent: Tafakkur, 2014. 88-bet.
3. Gulyamov A.G. Проблемы исторического словообразования узбекского языка. Аффиксация, част первая. Словообразующие аффиксы имён. Автoref.dokt.diss. -Tashkent, 1955, st.21.
4. Navoiy A. Muhokamat ul-lug'atay. Toshkent: Tafakkur, 2014. 115-bet.
5. Matndagi misollar “Hayratul-abror” dostonidan olindi. Navoiy A. MAT (Mukammal asarlar to'plami). 20 tomlik, 7-tom. -Toshkent: Fan, 1991.